

INGLIZ VA O‘ZBEK TILSHUNOSLIGIDA ILMIY MATNLARNING O‘RGANILISH TARIXI

Qo‘qon davlat universiteti 1-kurs magistranti

Abdulazizova Dilyoraxon Valijon qizi

Annotatsiya. Ushbu tadqiqotda ingliz va o‘zbek tilshunosligida ilmiy matnlarning o‘rganilish tarixini solishtirma asosda yoritadi. Ingliz tilshunosligida tadqiqot 1960-yillardan boshlab registr tahlilidan janr tahliliga (CARS modeli) va korpus lingvistikasiga o‘tgan. O‘zbek tilshunosligida esa jarayon XX asr 20-yillarida terminologiya bilan boshlanib, keyinchalik matnning sintaktik va pragmatik xususiyatlarini o‘rganishga yo‘naltirilgan. Taqqosiy tahlilda ikki an‘ana o‘rtasidagi umumiy va farqli jihatlar ochib beriladi. Natijalar ilmiy matnlarning samarali yaratilishi va o‘qitilishiga hissa qo‘shadi hamda qiyosiy diskurs tadqiqotlari uchun asos yaratadi.

Kalit so‘zlar: ilmiy matn, ilmiy uslub, matn lingvistikasi, janr tahlili, registr tahlili, CARS modeli, ingliz tilshunosligi, o‘zbek tilshunosligi, pragmatik tahlil, terminologiya, diskurs, qiyosiy tadqiqot.

Kirish

Ilmiy matnlar tilshunoslikda eng muhim ob‘yektlardan biri bo‘lib, ilmiy uslub va ilmiy diskursning asosini tashkil etadi. Ingliz tilshunosligida bu yo‘nalish 1960-yillardan boshlab kuchaygan bo‘lsa, o‘zbek tilshunosligida esa XX asrning 20-yillarida terminologiya va ilmiy uslub shakllanishi bilan bog‘liq holda boshlangan. Bu ikki an‘ana o‘rtasidagi farq va o‘xshashliklar qiziqarli masala bo‘lib qolmoqda. Bir tomondan global standartlar va amaliy ehtiyojlar, ikkinchi tomondan milliy tilning o‘ziga xos rivoji ilmiy matnlar tadqiqotiga turli yondashuvlarni shakllantirgan. Ushbu tezisda ikki tilshunoslikdagi ilmiy matnlar o‘rganilishining asosiy bosqichlari aniq faktlar asosida ko‘rib chiqiladi va solishtiriladi.

Metodologiya

Ingliz tilshunosligida ilmiy matnlar o'rganilishi

Ingliz tilshunosligida ilmiy matnlarning sistemali tadqiqi 1960-yillarda boshlandi. Dastlabki ishlar registr tahliliga asoslangan edi. C. Barberning 1962-yildagi "Some measurable characteristics of modern scientific prose" asari ilmiy-texnikaviy matnlarda passiv shakllar va nominalizatsiya kabi grammatik xususiyatlarning chastotasini hisoblab chiqdi[3]. Bu tadqiqot EST (English for Science and Technology) yo'nalishining poydevorini qo'ydi. 1970-yillarda tadqiqot diskurs darajasiga ko'tarildi. L. Trimble 1985-yilda ilmiy matnlardagi ritorik funksiyalarni – ta'rif, tasnif, sabab-natija kabilarni aniqlab berdi[13].

1980-yillardan boshlab janr tahlili ustunlik qildi. J. Swalesning 1981-yildagi "Aspects of article introductions" va 1990-yildagi "Genre Analysis: English in academic and research settings" asarlari katta ahamiyatga ega[1]. U CARS (Create a Research Space) modelini taklif etdi: ilmiy maqolaning kirish qismi uchta asosiy harakat va qadamlar orqali tahlil qilinadi – mavzuni o'rnatish, bo'shliqni ko'rsatish va hozirgi tadqiqotni joylashtirish. Swales 2004-yilda "Research Genres" kitobida janrni kommunikativ maqsad va diskurs jamiyati nuqtai nazaridan belgiladi. M. Hallidayning sistem-funksional lingvistikasi esa ilmiy ingliz tilidagi grammatik metaforani (nominalizatsiya va passiv) asosiy xususiyat sifatida ko'rsatdi. Bu xususiyatlar matnning zichligi va obyektivligini ta'minlaydi[2]. 1990-yillardan keyin korpus lingvistikasi qo'shildi va tadqiqotchilar ilmiy maqolalarning turli subkorpuslarida passivning 25% gacha chastotasini tasdiqlashdi. Hozirgi bosqichda tadqiqotlar ko'p tilli va raqamli matnlarga o'tgan bo'lsa-da, asosiy yondashuv hali ham janr va ritorik harakatlar tahlilida qolmoqda. Bu jarayon ingliz tilshunosligining amaliy va global yo'nalishini yaqqol namoyon etadi.

O'zbek tilshunosligida ilmiy matnlar o'rganilishi

O'zbek tilshunosligida ilmiy matnlar tadqiqi XX asrning 20-yillarida boshlandi. Abdurauf Fitratning "Sarf" va "Nahv" asarlari ilk ilmiy grammatikalarni yaratib, "so'z", "kesim", "tugal gap" kabi terminlarni joriy etdi[5]. E. Qilichevning 1923-yildagi "Lug'at va atamalar" ishi tilshunoslik terminlarini (imloq – taqlidiy

soʻz, yolgʻov – affiks) tizimlashtirdi[8]. 1930-yillarda Til va terminologiya komiteti (1931–1937) ilmiy terminologiyani tartibga solishga katta hissa qoʻshdi.

1940-yillarda A. Gʻulomov oʻzbek nazariy tilshunosligining asoschisi sifatida matn muammosini birinchi boʻlib koʻtardi[4]. Uning “Oʻzbek tilida aniqlovchilar” dissertatsiyasi va keyingi ishlari gapdan katta birlik – matnni sintaktik butunlik sifatida tavsiflab, “fikr tugalligi matnda, gapda emas” degan fikrni ilgari surdi. Bu matn lingvistikasining oʻzbekdagi poydevori boʻldi. 1950–1980-yillarda V.V. Reshetov, Sh. Shoabdurahmonov va A. Nurmonov ilmiy uslubni funksional uslublar tizimida oʻrgandilar, leksik zichlik, terminologik aniqlik va sintaktik murakkablikni aniqladilar.

Mustaqillik davrida (1991-yildan keyin) matn lingvistikasi yanada rivojlandi. A. Mamajonov va M. Hakimovning “Oʻzbek ilmiy matnining sintagmatik va pragmatik xususiyatlari” va “Oʻzbek tilida matnning pragmatik talqini” asarlari ilmiy matnning pragmatik tomonlarini – kontekst, maqsad va intertekstual bogʻlanishni ochib berdi[7]. Hozirgi tadqiqotlarda ilmiy uslubning milliy xususiyatlari, arab-rus qarzlardan tozalash va oʻzbekcha termin yaratish masalalari ustuvor oʻrin tutmoqda. Soʻnggi yillarda ingliz-oʻzbek qiyosiy diskurs tahlillari ham paydo boʻlgan. Bu jarayon oʻzbek tilshunosligining milliy va pragmatik yoʻnalishini yaqqol koʻrsatadi.

Muhokama va natijalar

Tadqiqot natijalari shuni koʻrsatadiki, ingliz tilshunosligida ilmiy matnlar oʻrganilishi ESP(English for Specific Purposes) ehtiyojidan kelib chiqib, registr tahlilidan janr tahliliga va keyin korpus lingvistikasiga oʻtgan. Asosiy xususiyati global standartlashtirish, obyektivlik va ritorik harakatlar hisoblanadi. Oʻzbek tilshunosligida esa jarayon terminologiya va milliy adabiy til shakllanishi bilan boshlanib, sovet davrida funksional uslublar tizimida rivojlangan. Mustaqillikdan keyin pragmatik va milliy xususiyatlar ustunlik qilgan. Umumiy jihat – matnning kommunikativ funksiyasiga eʼtibor; farq esa ingliz anʼanasida janr markaziy oʻrin tutsa, oʻzbek anʼanasida terminologik aniqlik va pragmatik tozalash ustuvor. Halliday va Swales gʻoyalari bugungi oʻzbek tadqiqotlariga ham sezilarli taʼsir

ko'rsatmoqda. Bu ikki yo'nalishning o'zaro ta'siri kelajakda yanada samarali qiyosiy ishlar uchun asos yaratadi.

Xulosa

Ingliz va o'zbek tilshunosligida ilmiy matnlar o'rganilishi XX asr o'rtalaridan boshlab sistemali tus oldi. Ingliz an'anasi global ESP va janr tahliliga asoslangan bo'lsa, o'zbek an'anasi milliy terminologiya va matn pragmatikasiga e'tibor qaratadi. Har ikki yo'nalish ham ilmiy matnlarning samarali yaratilishi va o'qitilishiga o'z hissasini qo'shmoqda. Kelajak tadqiqotlari ikki tilning qiyosiy diskurs tahlilini chuqurlashtirishi va bu jarayon ilmiy aloqa madaniyatini rivojlantirishga xizmat qilishi kutilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

- 1.Swales J. M. Genre analysis : English in academic and research settings. Cambridge : Cambridge University Press, 1990. 288 p.
- 2.Halliday M. A. K. The language of science / ed. by J. Webster. London ; New York : Continuum, 2004. 243 p.
- 3.Barber C. Some measurable characteristics of modern scientific prose // Stockholm studies in modern philology. Stockholm, 1962. Vol. 2. P. 1–20.
- 4.G'ulomov A. O'zbek tilida aniqlovchilar. Toshkent : Fan, 1940.
- 5.Fitrat A. Sarf. Toshkent, 1920-yillar (ilmiy grammatika asari).
- 6.Nurmonov A. O'zbek tilshunosligi tarixi. Toshkent : O'qituvchi, 2006. 320 b.
- 7.Hakimov M. O'zbek tilida matnning pragmatik talqini. Toshkent, 2009.
- 8.Qilichev E. Matnning lingvistik tahlili. Buxoro, 2004.
- 9.Saparniyozova M. Matn lingvistikasi (S. Muhamedova bilan hamkorlikda). Toshkent, 2011.
- 10.Mamajonov A. Tekst lingvistikasi. Toshkent : Tosh DPU nashri, 1989.
- 11.Turniyozov N., Yo'ldoshev B. Matn tilshunosligi. Samarqand, 2006.
- 12.O'rinboyev B., Qo'ng'urov R., Lafasov J. Badiiy tekstning lingvistik tahlili. Toshkent, 1990.
13. Trimble L. English for science and technology : a discourse approach. Cambridge : Cambridge University Press, 1985